

# Stogowska, Anna Maria

---

"Dzieje Mazowsza lata 1795-1918", red.  
Janusz Szczepański, Pułtusk 2012 :  
[recenzja]

---

Notatki Płockie 58/2 (235), 48-52

---

2013

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej [bazhum.muzhp.pl](http://bazhum.muzhp.pl), gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych [mazowsze.hist.pl](http://mazowsze.hist.pl).

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

densowany, a przy tym klarownym językiem. Czytelnik otrzymuje rzetelne kompendium wiedzy o stanie prasy płockiej z lat 1810–1945. Dotychczas żadne z polskich miast czy regionów nie wydało książki poświęconej kompleksowo swoim wydawnictwom prasowym.

Na uwagę zasługuje też okładka książki, którą zaprojektował Wiesław Nadrowski. Pod wzglę-

dem edytorskim książka wydana została bardzo starannie.

Jak dotąd prasa płocka stanowiła źródło badań, dr Koński, co sam podkreśla, uczynił z niej przedmiot badań. Odpowiada nie tylko na pytanie „jak było”, ale również „dlaczego tak było” w Płocku.

**Barbara Konarska-Pabiniak**

### Przypisy

<sup>1</sup> A. Notkowski, *Spoleczne funkcje polskiej prasy lokalnej*, [w:] *Tradycje, współczesne odmiany samorządności*. Pod red. D. Walczak-Duraj, SWPW, Zeszyty Naukowe 1999, vol. 11, s. 246.

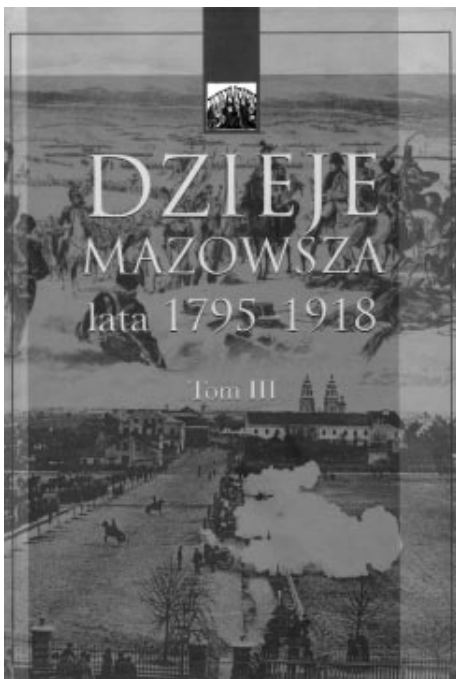
<sup>2</sup> Ibidem, s. 256.

\* \* \*

## **Dzieje Mazowsza lata 1795–1918, Tom III pod redakcją Janusza Szczepańskiego, Wydawnictwo Akademii Humanistycznej im. Aleksandra Gieysztora, Pułtusk 2012, ss. 902**

Kolejny tom „Dziejów Mazowsza” stanowi dorobek naukowy historyków Mazowsza z Pułtusk, Warszawy i Płocka. Poprzedziły go wydania I tomu pod red. Henryka Samsonowicza w roku 2006 dotyczącego najstarszych dziejów i IV tomu pod red. Janusza Szczepańskiego obejmującego okres lat 1919–1939 wydany w 2010 roku. Poczet znakomitych polskich historyków, znawców dziejów Mazowsza, zagwarantował wysoki poziom wydawnictwa. Sporo lat upłynęło od „Czterech wieków Mazowsza” obejmujących okres lat 1512–1914, wydanych w 1968 roku, opracowania historyków skupionych wokół Mazowieckiego Ośrodka Badań Naukowych utworzonego w Warszawie przez prof. Stanisława Herbsta. Stwierdzić należy, że wyrosło nowe pokolenie historyków, którzy podjęli badania oparte na nowych źródłach i opracowaniach. Badania nad Mazowszem przeniosły się do nowej uczelni w Pułtusku, który to ośrodek naukowy zagwarantował możliwość prowadzenia tego typu badań.

Słowa podziękowania należą się Akademii Humanistycznej w Pułtusku, która podjęła się ciężaru wydawnictwa. Już dziś możemy stwierdzić, że „Dzieje Mazowsza” przyniosły sławę Uczelni. „Katalog publikacji z l. 1994–2010” wydany przez Akademię Humanistyczną ukazuje nam dorobek wydawniczy poszczególnych wydziałów i autorów w układzie: administracja i zarządzanie, filologia polska, historia i archeologia, pedagogika, socjologia i turystyka. Wśród wydawnictw historia i archeologia zajmują pierwsze miejsce z 139 pozycjami. Od studiów i materiałów źródłowych, po monograficzne opracowania dotyczące: dziejów miast, bohaterów narodowych, poszczególnych stanów: ziemian, szlachty, chłopów, po wojny i powstania oraz dzieje w ujęciu histo-



rycznym. Tak więc historycy związani z Pułtuskim dysponowali nie tylko chęćmi twórczymi ale wiedzą historyczną pozwalającą stworzyć nowoczesne i interesujące opracowanie dotyczące Mazowsza.

„Dzieje Mazowsza” T. III to owoc wysiłku intelektualnego kilku autorów. Najwięcej rozdziałów

opracował prof. Janusz Szczepański. Jego autorstwa jest rozdział wprowadzający dotyczący źródeł do dziejów Mazowsza w okresie porozbiorowym oraz rozdziały: „Życie polityczne Mazowsza w okresie powojennym 1865–1914” i trzy rozdziały dotyczące I wojny światowej: „Działania wojenne”, „Polityczne i ekonomiczne aspekty niemieckiej okupacji” i „Społeczeństwo Mazowsza wobec wydarzeń I wojny”. Drugim autorem, który zaprezentował swe opracowanie dotyczące okresu lat 1795–1864 a więc czasów rozbiorów, epoki napoleońskiej, utworzenia Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego oraz powstań listopadowego i styczniowego jest dr Aleksander Kociszewski. Prof. Adam Czesław Dobroński przedstawił swe badania obejmujące Mazowsze w latach 1865–1914. Podział administracyjny zdecydował o rozwoju demograficznym i gospodarczym. Podobny charakter ma opracowanie dr. Radosława Waleśczaka dotyczące społeczeństwa i gospodarki Mazowsza w l. 1815–1864. Dwaj autorzy prof. Józef Barański i dr Marian Chudzyński podjęli temat o szkolnictwie. Dr Marta Milewska opracowała rozdział poświęcony ochronie zdrowia, a dr Andrzej Stawarz przedstawił „Życie kulturalne Mazowsza w l. 1864–1918”. Nowatorskim pod względem treści jest też opracowanie ks. profesora Michała Grzybowskiego dotyczące Kościoła katolickiego w epoce porozbiorowej. Opracowanie o Mazowszu kończy materiał doktora Ryszarda Małowieckiego przedstawiający architekturę i sztukę na Mazowszu w l. 1795–1918. Całość zamykają indeksy: nazwisk i miejscowości i nazw geograficznych.

Książka jest bogato ilustrowana. Nowymi niepublikowanymi i cennymi fotografiami z Muzeum Niepodległości w Warszawie, Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego w Warszawie, Muzeum Mazowieckiego w Płocku, Towarzystwa Naukowego w Płockiego, Muzeum Szlachty Mazowieckiej w Ciechanowie, muzeów w Łowiczu, Mławie, Pułtusk i innych instytucji oraz z czasopism. Zaznaczając surowy zakaz reprodukcowania dzieła szkoda, że jednak nie podano informacji dotyczących właścicieli reprodukowanych fotografii. Można było to uczynić dwójako. Pod każdym reprodukowanym zdjęciem, lub sporządzając spis poszczególnych fotografii w ujęciu numerycznym i zamieszczając jako wykaz na końcu książki. Dzieło tego typu, jak „Dzieje Mazowsza” będzie przez wiele lat służyć następnym pokoleniom badaczy, warto aby mogli dotrzeć również do bogatych materiałów ikonograficznych.

Szkoda, że wydawcy zrezygnowali z wykazu literatury. W każdym tego typu dziele stanowi on element prezentacji źródeł i dorobku naukowcego danego tematu oraz dorobku autorów. W ostatnich latach wydano wiele nowych mono-

grafii dotyczących miast, ziem np.: J. Szczepański, „Dzieje Gąbina”, Warszawa 1984, A. Stawarz, „Zarys dziejów Milanówka”, Milanówek 1984, „Dzieje Grodziska Mazowieckiego” pod red. J. Kazimierskiego Warszawa 1989, „Dzieje Gostynina i ziemi gostynińskiej” pod red. Mariana Chudzyńskiego, Warszawa 1990, „Dzieje Ostrołęki”, Ostrołęka 2002, „Dzieje Płocka” pod red. M. Kallasa, Płock 2001 t. 1, M. Krajewskiego, Płock 2006 i tym podobnych opracowań. Choć autorzy poszczególnych rozdziałów korzystali z tego typu wydawnictw, bo przecież „Dzieje Mazowsza” stanowią również rodzaj syntezy opartej na monografiach, to brak jest zestawienia tych prac w odrębnym wykazie bibliografii.

W pierwszym rozdziale Janusz Szczepański szczegółowo omówił źródła przechowywane w polskich archiwach: Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie oraz Archiwum w Płocku i Pułtusk. Ukazało się też wiele źródeł drukowanych np.: „Źródła do dziejów klasy robotniczej na ziemiach polskich”, Warszawa 1971, „Mazowsze północne w XIX–XX wieku”, Warszawa–Pułtusk 1997, „Pułtusk w XIX–XX wieku. Materiały źródłowe 1795–1956”, „Materiały źródłowe do dziejów miast polskich wokół Warszawy”, Wyszaków–Pułtusk 2009; wspomnień i pamiętników np. Jan Harusewicz „Wspomnienia i dokumenty” Londyn 1975, R. Jabłonowski „Wspomnienia 1905–1928”, Warszawa 1962, M. Macieszyna „Pamiętnik Płocczanki”, Płock 1996 i inne. To bardzo interesujące i potrzebne zestawienie dla badaczy. Zabrakło jednak rozdziału, który omówiłby opracowania i czasopisma do dziejów Mazowsza.

Warto jednak podkreślić, że poszczególni autorzy nie ograniczyli się do podawanych w opracowaniach wiadomości. Sami szukali w archiwach nowych źródeł i interpretowali je według własnych przekonań. Stąd nowatorski przekaz i podejście do tematów od szczegółów do syntezy. Materiał zebrany pozwalał spojrzeć na problematykę z różnych perspektyw.

W I rozdziale Aleksander Kociszewski przedstawił dzieje Mazowsza za panowania Prus i Austrii aż do czasów wojen napoleońskich i powstania Księstwa Warszawskiego. Nowy okupant zaczął od organizacji władz administracyjnych i fiskalizmu gospodarczego. Znękanе społeczeństwo polskie niosło ciężar wojny napoleońskiej. Przyniosła ona nie tylko nowe wyzwania gospodarcze, ale i realizację marzeń o własnym państwie. To też Polacy tak chętnie przystępowali do wojska. Autor opracowania o czasach napoleońskich Aleksander Kociszewski szczegółowo przedstawił postawy i nastroje społeczeństwa, zadając retoryczne pytanie „Rozwój czy upadek?”. W następnym II rozdziale Aleksander Kociszewski zajął się dziejami Mazowsza od powstania

Królestwa Polskiego (1815 r.), do kłeski powstania styczniowego 1864 r. Omówił działania wojenne i skutki powstania listopadowego i styczniowego oraz represje, jakie zrywy narodowe miały dla społeczeństwa. Bogata literatura przedmiotu i doświadczenie twórcze autora godne są podkreślenia. Warto jednak zwrócić uwagę na nowsze prace o powstaniu listopadowym Władysława Zajewskiego „Powstanie listopadowe”, Toruń 2002 oraz o powstaniu styczniowym M. Krajewskiego „Między Skrwą a Drwęcą”, Włocławek 1994. Autor nie podaje tych prac w bibliografii.

Rozdział III autorstwa Radostawa Waleszcza dotyczy społeczeństwa i gospodarki Mazowsza w l. 1815–1864. To okres wielkiego rozwoju demograficznego, mimo powstań. Odnotować należy także rozwój gospodarczy. Wzrastała liczba ludności w miastach, tradycyjne rzemiosło przekształcało się w drobne zakłady przetwórcze. Nastąpiły duże przemiany na wsi w zakresie upraw i stosunków rolnych, hodowli, techniki upraw itp. Na tle przemian autor przedstawił także stosunki narodowościowe i wyznaniowe.

Dwaj autorzy zaprezentowali ciekawe materiały związane ze szkolnictwem. Marian Chudziński omówił szkolnictwo średnie na Mazowszu w okresie 1795–1863. Podstawową bazą były tu monografie poszczególnych szkół oraz bogaty zasób archiwalny. Podobnie Józef Barański przedstawił szkolnictwo elementarne na Mazowszu. Obydwaj autorzy ciekawie zaprezentowali zagadnienie. Ich opracowania stanowić mogą przykład dla przyszłych badaczy dziejów oświaty.

Śledząc dzieje oświaty mazowieckiej stwierdzić jednak muszę, że pominięto Seminarium Duchowne. Wymienia je na stronie 652 ks. Michał Grzybowski, a przecież odegrały one znaczącą rolę w dziejach oświaty mazowieckiej. Szkoda, że nikt nie podjął tego tematu. Może postulat dla przyszłych badaczy. Mamy przecież opracowania monograficzne poświęcone: „Seminarium Duchownemu w Płocku 1710–1985” autorstwa ks. M. Grzybowskiego, „Seminarium w Pułtusku” ks. T. Żebrowskiego i „Seminarium Duchowne w Łowiczu” ks. Z. Skielczyńskiego.

Zabrakło także rozdziału poświęcony szkolnictwu w l. 1864–1918. Pewne elementy dotyczące tej tematyki znalazły się w opracowaniu Janusza Szczepańskiego: rusyfikacja szkolnictwa (s. 291–295), młodzież gimnazjalna (s. 316–321), walka o język polski (s. 353–357), strajki młodzieży 1905 r. (s. 357–365).

„Życie polityczne Mazowsza w okresie popowstaniowym 1865–1914” przedstawione przez Janusza Szczepańskiego zawiera wiele tematów i wątków. Od rusyfikacji w dziedzinie administracji, szkolnictwa i życia społecznego, przez uka-

zanie poszczególnych warstw społecznych (duchowienstwa, ziemiaństwa, chłopstwa, mieszczanstwa) i ich postawy wobec zaborcy. Pierwsze partie polityczne miały na celu walkę polityczną wobec władz carskich, walczono o prawa dla robotników o wyzwolenie społeczne chłopów. Organizacje społeczno-kulturalne jakiego Polacy zakładali w okupowanym kraju, przyczyniały się do zachowania polskości w dziedzinie rodzimej kultury, sztuki, języka, obyczajów i dorobku intelektualnego. Stanowiły także ostoję wobec polityki rusyfikacji. Pozwalały na zakładanie nielegalnych bibliotek i czytelni, opiekowały się chorymi i biednymi (Towarzystwa Opiekuńcze lub Towarzystwa Dobroczynne).

Adam Czesław Dobroński omówił społeczeństwo i gospodarkę Mazowsza po upadku powstania styczniowego, aż do wybuchu I wojny światowej. Polityka represji spowodowała wielkie przemiany w dawnym Królestwie Polskim zwanym teraz „Prywilejskim Krajem”. Całą administrację podporządkowano władzom w Petersburgu, do urzędów i szkół wprowadzono język rosyjski. Obowiązywał rosyjski system monetarny. Wiele miast utraciło status miejski. Na teren Mazowsza sprowadzono rosyjskich urzędników i nauczycieli. Wyraźnym elementem w miastach były okupacyjne wojska rosyjskie skupione w garnizonach. Autor prezentuje wykaz jednostek wojskowych w poszczególnych garnizonach (s. 486–491). Całość władzy administracyjnej należała do gubernatorów, którzy posiadali władzę administracyjną i polityczną (gubernator wojenny). Ciekawym zabiegiem A. Dobrońskiego było ukazanie Mazowsza w podziale na Mazowsze Południowe (powiat gostyniński, kutnowski, miński, grodziski-btorński, łowicki, sochaczewski, grójceński i skiernewicki), Mazowsze Północne (płocki, lipnowski, ciechanowski, przasnyski, mławski, płoński), Mazowsze Północno-Wschodnie (łomżyński, ostrołęcki, koleżeński, szczużyński). Te obszary znacznie różniły się od siebie wielkością terytorialną, ludnością i zagospodarowaniem. Przydałaby się mapa z podziałem administracyjnym. Poczłówka z mapką guberni płockiej (s. 441) nie rozwiązuje zagadnienia. Podstawowy źródłem do opracowania okazały się statystyki. Autor zamieścił też wiele tabelarycznych zestawień (gęstość zaludnienia s. 463, stan zaludnienia s. 466, struktura narodowościowa i wyznaniowa s. 498). Na Mazowszu Polscy stanowili 83,3% ludności, Żydzi 12,2%, Niemcy 3,9% i grupa Słowian licząca 0,6% (s. 495).

Czynnikami rozwoju gospodarczego okazała się oczywiście kolej, która zapewniała transport wytworzonych towarów. Dominował przemysł przetwórczy: gorzelnie, młyny, olejarnie i cukrownie. Wielkiego przemysłu nie było. Jedynie Fabryka Papieru w Soczewce, w 1880 roku zatrud-

niała 800 robotników. Najbardziej rozwiniętym miastem przemysłowym okazał się Żyrardów.

Jak ważnym czynnikiem w rozwoju społecznym było zdrowie obrazuje opracowanie Marty Milewskiej. Stan sanitarny miast i wsi wymagał wielu inwestycji. Wielkie zaniedbania w zakresie braku kanalizacji i pitnej wody były uciążliwością miast. Nawiedzające ludność choroby (cholera, ospa, tyfus, gruźlica) przerażały się w epidemie, wobec braku odpowiedniej opieki medycznej i lekarstw. Szpitale z kilkoma łózkami nie były wystarczające na miejscowe potrzeby, a ludność nie miała środków finansowych aby opłacić pobyt w szpitalach. Nie pomagały drobne dopłaty z Towarzystw Dobroczynnych ani pomoc z zasobów miejskich. Kwitło znachorstwo i medycyna ludowa.

Warto tu podkreślić ważną rolę jaką odgrywali lekarze (o czym zabrakło w opracowaniu). Często sami padali ofiarami epidemii, jak doktor Stanisław Siennicki w 1866 r. z Płocka, o czym świadczy tablica w katedrze płockiej ufundowana przez „wdzięczne serca mieszkańców”. Oprócz leczenia, zajmowali się sprawami społecznymi. Prowadzili walkę administracyjną o lepszą wodę i warunki sanitarne. Walczyli z nagałkami: alkoholizmem i paleniem papierosów. Skupieni wokół Towarzystwa Lekarskiego założonego w Płocku 1872 przez Marcina Ehrlicha prowadzili cykle wykładów uświadamiających ludność. Prowadzili własne badania naukowe i publikowali ich wyniki. Także sprawowali ważne funkcje publiczne. Wymienić tu należy takich społeczników jak: Walery Jędrzejewicz z Płońska, Leon Rutkowski i Aleksander Macieszka z Płocka, Władysław Cholewiński z Rypina, Franciszek Rajkowski z Ciechanowa i inni. (T. Garlej, *Spoleczne oblicze płockiej medycyny na przestrzeni stuleci*, „Notatki Płockie” 1974).

Życie kulturalne na Mazowszu w 1865–1918 nakreślił Andrzej Stawarz. We wstępie autor zaznaczył, że nie były prowadzone studia z zakresu kultury z wyjątkiem problematyki kultury ludowej. To stwierdzenie nie odnosi się do Płocka, gdyż tu ukazało się wiele prac dotyczących kultury. Wymienie jedynie kilka: ks. L. Grabowski, „Muzeum Diecezjalne”, Płock 1972, B. Pabiniak-Konarska „Życie kulturalno-literackie Płocka w 2 połowie XIX wieku” Płock 1994, i „Płocka Melpomena”, Płock 1998; M. Softysiak, „Funkcje społeczne Muzeum Mazowieckiego”, Płock 1989; A. Stogowska, „Dzieje i funkcje Biblioteki Zielińskich TNP”, Płock 1984 i „Rola intelektualna i kulturalna TNP”, Płock 1998; ks. A. Lelań „Religijna kultura Mazowsza Płockiego 1864–1918”, Płock 2001; ks. M. Grzybowski, „Mądrość zbudowała sobie dom”, Płock 2004.

W omawianym przez autora okresie podstawowym zadaniem było utrzymanie kultury polskiej, w warunkach zaboru rosyjskiego. Polacy

szukali dróg i możliwości zachowania tożsamości narodowej. Zlikwidowano wszystkie istniejące polskie instytucje kultury. Zakazano używania języka polskiego w urzędach i szkołach. Jedyne formy działalności były różnego rodzaju społeczne stowarzyszenia. One to nielegalnie prowadziły działalność kulturalną. W Płocku największym ośrodkiem na Mazowszu, po Warszawie powstało wiele tego typu towarzystw: stowarzyszenie handlowo-pożyczkowe „Zgoda” 1869, Towarzystwo Lekarskie (1872), Ochotniczej Straży Pożarnej (1874), Resursy Miejskiej (1885), Dobroczynności (1880), Towarzystwo Wioślarskie (1885). W 1900 roku powołano Towarzystwo Muzyczne, a w 1907 reaktywowało działalność Towarzystwo Naukowe Płockie założone w 1820 r. Z instytucji kulturalnych ocalał jedynie teatr płocki, gdzie grywano polskie sztuki.

Przedstawiając różne formy uprawiania kultury A. Stawarz wymienia: orkiestry Ochotniczych Straży Pożarnych i różnych innych stowarzyszeń, teatry amatorskie, chóry działające przy parafiach i Towarzystwach Śpiewaczych np. w Żyrardowie Chór „Lira”. Mimo terroru okupanta rozwijało się czytelnictwo. Książki wypożyczano z prywatnych bibliotek i księgarni. Dopiero po wydarzeniach 1905 roku zaczęto organizować wystawy i muzea regionalne. Ważną rolę odgrywały Domy Ludowe, gdzie oprócz wykładów i odczytów organizowano inne formy kulturalne. Tu funkcjonowały też teatry amatorskie. I wojna uniemożliwiła prowadzenia wszelkich form działalności kulturalnej.

Utrata niepodległości wywarła wielki wpływ na działalność Kościoła katolickiego. Zaborcy przystąpili do niszczenia struktur kościelnych istniejących od czasów średniowiecznych. Chcąc zniewolić okupowany naród postanowili zniszczyć duchowe przywództwo. Zamykano kościoły i klasztory, inwigilowano seminaria duchowne, interweniowano w działalność duszpasterską proboszczów. Kandydaturę każdego księdza proboszcza na parafii zatwierdzał gubernator, nie mówiąc już o biskupach. Za najmniejsze nawet uchybienie polityczne księży skazywano na zesłanie na Syberię, a biskupów na zesłanie w głąb Rosji. Ta problematyka stanowi podstawowy wątek opracowania ks. Michała Grzybowskiego. Autor nakreślił nowe granice diecezji płockiej i ukazał poczet biskupów płockich oraz zgromadzeń zakonnych. Tabelaaryczne zestawienie zesłanych biskupów obrazuje skalę tego zjawiska. Wobec prześladowań nowym zjawiskiem było powstawanie bezhabitowych zgromadzeń zakonnych. Ojciec Honorat Koźmiński założył 16 takich zgromadzeń na Mazowszu (s. 647–648), aż dziś, że po dziś dzień zgromadzenia te funkcjonują. Mimo represji powstawały też nowe kościoły. Duchowni przez wiele lat musieli się starać u gu-

bernatorów na pozwolenie pobudowania nowych świątyń. Z zestawienia tabelarycznego wynika, że w l. 1773–1918 na Mazowszu zbudowano 285 kościołów, a 168 wyremontowano (s. 657).

Następny rozdział poświęcony został działaniom wojennym w czasie I wojny. Autor Janusz Szczepański ukazuje działania bojowe na Mazowszu przez operację warszawsko-dębską i przasnyską w lutym 1915 roku. Ofensywa Grupy Armijnej, Gallwitz w lipcu i sierpniu 1915 roku załamała rosyjską obronę i sforsowała Narew pod Pułuskim i Różanem 18 lipca. Ewakuacja wojsk rosyjskich w sierpniu 1915 roku zakończyła stuletnie panowanie Rosjan na Mazowszu. Autor szczegółowo opisuje działania bojowe na Mazowszu. Bogaty materiał źródłowy. Dbałość o szczegóły, przy jednoczesnym ujęciu syntetycznym tematu oto zalety tego opracowania.

Nowy okupant zajmując poszczególne miasta wprowadzał swą administrację zarówno struktury wojskowej, jak i Zarządy Cywilne. Na czele Generalnego Gubernatorstwa Warszawskiego stanął gen. Hans Hartwig von Beseler, który wstawił się operacjami wojskowymi. Był zdobywcą twierdzy Modlin. To on sprawował najwyższą władzę wojskową i cywilną w podbitym kraju podzielonym na 11 gubernatorstw ze stacjonującymi wojskami niemieckimi. Zarząd Cywilny administrował krajem. Jak prowadzona była polityka niemieckiego okupanta na Mazowszu stara się odpowiedzieć autor opracowania. Jego zdaniem przebiegała ona dwutorowo. Pojedyncze gesty miały sprawiać wrażenie życzliwych zmian i pozór przekazywania Polakom niektórych dziedzin życia społecznego. Jednakże regulacje administracyjno-prawne pozwalały Niemcom zachować pełną kontrolę nad podbitym krajem (s. 722).

Wojna niemiecko rosyjska budziła w społeczeństwie nadzieję na odzyskanie niepodległości. Problem, jak zachowywało się społeczeństwo Mazowsza wobec wydarzeń wojny, jest kanwą następnego rozdziału autorstwa Janusza Szczepańskiego. Zabór rosyjski i okupacja niemiecka charakteryzowały się rek wizyjami, grabieżami i rabunkami mienia. Działania wojenne wyniszczyły miasta i wieś. Okupant niemiecki domagał się od ludności coraz większych kontrybucji. Panował powszechny głód i bieda. Młodzież mazowiecka poparła idee niepodległościowe Józ-

efa Piłsudskiego wstępując ochotniczo do Legionów Polskich. Już 8 kwietnia 1915 roku wyruszył do Legionów pierwszy oddział młodzieży.

Wiadomości o obaleniu rządów carskich w Rosji w 1917 roku skonsolidowała społeczeństwo do walki z Niemcami. Świadectwem kapitulacji okupanta było powołanie we wrześniu 1917 roku Rady Regencyjnej. Koniec wojny i odezwa 7 października 1918 roku „Do Narodu Polskiego” proklamowała niepodległość Polski i rozwiązywała Radę Stanu, zakończyła okres niemieckiej okupacji na ziemiach polskich. O świcie 11 listopada 1918 r. komendanci Obwodów Polskiej Organizacji Wojskowej wezwali swych członków do akcji zbrojnej rozbrajania Niemców i przejmowania władzy na Mazowszu. Polacy cieszyli się z niepodległości na manifestacjach patriotycznych i okolicznościowych nabożeństwach.

Architektura i sztuka na Mazowszu w l. 1795–1918 jest przedmiotem zainteresowań Ryszarda Małowieckiego. Głównym źródłem wykorzystanym w opracowaniu jest „Katalog Zabytków Sztuki w Polsce” oraz „Sztuka Płocka” K. Askanasa. Autor omówił mazowiecką architekturę z podziałem na poszczególne rodzaje stylów. Zaskakującym jest stwierdzenie R. Małowieckiego, że w czasie panowania Prusaków na terenie Mazowsza nie podjęto znaczących działań inwestycyjnych (s. 798 przypis 8). Dzieje Płocka wskazują, że to właśnie Prusacy przebudowali miasto, likwidując jego średniowieczny charakter. Rozebrano mury miejskie i pobudowano nową dzielnicę, w której powstał budynek władz kamery i budynek wieżenia projektu znakomitego architekta Dawida Gilly.

Malarstwo i rzeźba są przedmiotem dalszych rozważań autora, z zastrzeżeniem o braku opracowań i rozpoznania dzieł sztuki (s. 821).

Kończąc pragnę jeszcze raz podkreślić duże znaczenie opracowania, trud autorów i wydawcy. Pozycja ta przez długie lata będzie służyła przyszłym badaczom dziejów Mazowsza.

Oczywiście, jak w każdej tego typu publikacji wkradły się drobne błędy np. Jakub Chojnacki nie był redaktorem „Dziejów Płocka” wydanych w 1973 i 1978 r. Pracę wydano pod red. Aleksandra Gieysztor s. 557 przypis 133.

*Anna Maria Stogowska*